

قلمرو و جایگاه تاریخ شفاهی در تاریخ‌نگاری

نهمیه سنگین آبادی^۱

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی دانشگاه آزاد واحد سنج

چکیده

هر تاریخ شفاهی نتیجه تولید انبوه اطلاعات تاریخی توسط انسان‌هایی است که بدون واسطه در متن حوادث شرکت داشته‌اند و یکی از شیوه‌های پژوهش در حوزه تاریخ است. این شیوه پژوهش به دلیل دستیابی به منابع و وقایع و رویدادهای تاریخی از اهمیت زیادی برخوردار است. جهت گسترش وسط تاریخ شفاهی باید به این سؤالات پاسخ داد.

جایگاه تاریخ شفاهی در عرصه تحقیقات تاریخی چگونه است؟

اعتبار مستندات روایات شفاهی از نظر علمی تا چه حد است؟

کارکردهای تاریخ شفاهی چیست؟

جایگاه تاریخ شفاهی در عرصه تاریخ‌نگاری کجاست؟

در این مقاله تلاش می‌شود که تعریفی از تاریخ شفاهی ارائه گردیده و کارکردهای تاریخ شفاهی و اعتبار مستندات آن و جایگاه تاریخ شفاهی در عرصه تاریخ‌نگاری تا حدودی مشخص گردد.

واژه‌های کلیدی: تاریخ شفاهی، تاریخ‌نگاری شفاهی، خاطرات، مصاحبه شونده، پژوهشگر

مقدمه

تاریخ شفاهی یک رویکرد جدید علمی برای ثبت وقایع تاریخی است که در دنیای امروز از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. شیوه تاریخ‌نگاری کهن مبتنی بود بر اسناد و اطلاعات حاکمان و قدرتمندان و پادشاهان، اما تاریخ شفاهی یک تاریخ زنده و گرم و پویاست و به سطح جامعه و عامه مردم نزدیک است. از تواریخ گذشته به سختی می‌توان به لایه‌های درونی جامعه دست پیدا کرد و از درد و رنج‌ها و عقاید و آداب و رسوم باخبر شد. اما تاریخ شفاهی از دل و ذهن طبقات رانده شده و فراموش شده اجتماع که در متن و بطن حوادث بوده‌اند وقایع را به تصویر می‌کشد. تاریخ‌نگار شفاهی به میان طبقات می‌رود و با هم‌کلامی تجربیات و وقایع تلخ و شیرین افراد را در طی زمان به نسل‌های بعد منتقل می‌کند و پیوندی مابین نسل‌ها برقرار می‌نماید.

تعریف تاریخ شفاهی (oral history)

تاریخ شفاهی گردآوری داده‌های تاریخی حاصل از مصاحبه است. و نقل وقایع از نگاه گوینده خاطره است. مورخان معاصر در وقوع حوادث تاریخی منکر نقش افراد نیستند. در این میان زندگینامه‌ها بر نقش افراد در وقوع رویدادها تأکید دارند. هرچند مورخان به صورتی احتیاط‌آمیز به زندگینامه‌ها می‌نگرند و خاطره یکی از منابع مهم زندگینامه نویس بشمار می‌آید. اما در تاریخ‌نگاری اسلامی تراجم احوال یا زندگینامه از اشکال مهم بشمار می‌آید. رویکرد تاریخ شفاهی به منزله روشی مکمل در گردآوری شواهد و اسناد تاریخی می‌باشد. تاریخ شفاهی بیان‌کننده نوع جدیدی از تاریخ نیست و ماهیتی جدا از مفهوم تاریخ ندارد بلکه به منزله یکی از روش‌های تاریخ‌نگاری است که می‌تواند در افزایش شناخت انسان‌ها از وقایع و حوادث گذشته نقشی تعیین‌کننده داشته باشد. تاریخ شفاهی حالت نوعی منبع اولیه و اصلی و تکمیل‌کننده را دارد. و در مقایسه با سایر شیوه‌های تاریخ‌نگاری ارائه تصویری کم‌وبیش زنده بر اساس تجربیات مستقیم و غیرمستقیم افراد است. و فلسفه وجود تاریخ شفاهی این است که به روایت‌کننده فرصت داده می‌شود استان زندگی خود را مطابق میل خود بیان کند.

به‌طور کلی تاریخ شفاهی به معنی جمع‌آوری مجموعه‌ای از روایت‌ها و اطلاعات، خاطرات و تجربیات شخصی افراد درباره یک واقعه و مفهوم تاریخی با استفاده از مصاحبه و هم‌کلامی با آن‌هاست و این مصاحبه بر مبنای روابط متقابل مصاحبه‌شونده و مصاحبه‌کننده بنا شده است.

پیشینه تاریخ شفاهی

با توجه به پیشینه ارتباط کلامی انسان‌ها با یکدیگر، می‌توان به این نتیجه رسید که شکل اولیه تاریخ‌نگاری شفاهی، پیش از تاریخ‌نگاری نوشتاری رواج داشته است و مربوط به پیش از دوره آغاز اختراع الفباست. آغاز تاریخ‌نگاری شفاهی به توسیديد، مورخ قرن پنجم قبل از میلاد آتن نسبت داده‌اند. حال آنکه شاید بتوان نمونه‌های جلوتر از توسیديد را در جوامع شرقی یافت.

در جوامع اسلامی نیز تا پیش از دوران معاصر نمونه‌ای که بتوان آن را یک نمونه کامل از تاریخ‌نگاری شفاهی نامید. در دست نیست اما پیوند تاریخ‌نگاری در دوره اسلامی با سنت نقل شفاهی گزارش‌های مربوط به عهد نبوی و روایات منقول از معصومین (ع) به‌ویژه در دوران نخستین شکل‌گیری دانش حدیث و نیز موارد متعدد استناد مورخان مسلمان به منابع شفاهی موردی قابل توجه و تحلیل نشده از نمونه‌ای از تاریخ‌نگاری شفاهی در دوران اسلامی را فرا روی ما قرار داده است. (الویری، محسن).

پس از فروپاشی رژیم تزاری روسیه که عده‌ای زیادی از شاهزادگان و درباریان و دولتمردان با فرار از روسیه به آمریکا پناه بردند. فکر تأسیس آرشیو شفاهی و تکیه بر اطلاعات شنیداری در پژوهش‌های تاریخی مورد توجه حوزه‌های تاریخ و علوم انسانی قرار گرفت. و با اختراع ضبط صوت در دهه ۱۹۴۰ تاریخ شفاهی در مفهوم جدید، خود را نشان داد. و دو دهه بعد به‌عنوان رشته دانشگاهی درآمد (رسولی پور، مرتضی).

در سال ۱۹۴۷ آلن نونیز در دانشگاه کلمبیا، شاید اولین تاریخ شفاهی نوین را تکمیل کرد. نوین از این رو که هرچند سازوکار مصاحبه پیشی از این نیز بکار گرفته می‌شد، اما کاربرد ضبط صوت، امکان ذخیره‌سازی مصاحبه و بایگانی کردن صدای شاهد و ناظر تاریخی را فراهم ساخت. (نورایی، مرتضی).

موضوع تاریخ شفاهی در ایران به‌عنوان یکی از روش‌های جمع‌آوری اطلاعات دست‌اول، شیوه‌ای نوین است هرچند در گذشته مورخانی در ایران از شیوه تاریخ‌نگاری شفاهی بهره جسته‌اند که در این میان می‌توان به کتاب جامع التواریخ خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی اشاره نمود.

مهم‌ترین بخشی از کتاب جامع التواریخ را جلد اول این کتاب مشهور به تاریخ مبارک غازانی تشکیل داده است. دلیل اهمیت این بخش را می‌توان در روش تاریخ‌نگاری چشم‌اندازها و زبانی که مؤلف برای گزارش دادن روایت‌های تلفیقی بکار گرفته است جستجو کرد. این قسمت از تألیف شامل نقد و بررسی منابع مکتوب درباره اطلاعات تاریخی مربوط به مغول‌ها و مطابقت دادن آنها با حوادث تاریخی و سپس سنجش و نگارش روایات تاریخی با توجه به گفته‌ها و روایات شفاهی دانایان ایلی در ارتباط با موقعیت وزندگی عینی آنان بوده است. زبان و کاربرد آن در تاریخ‌نگاری و خصوصاً در تاریخ‌نگاری‌ای که بر اساس روایات شفاهی شکل گرفته باشد یکی از موضوعات قابل تحقیق در جامع التواریخ است. (صدقی، ناصر)

در دوران معاصر از یک‌سو انقلاب اسلامی و به دنبال آن مهاجرت صدها تن از مقامات و صاحب‌منصبان حکومت پیشین به غرب فرصتی استثنایی برای جمع‌آوری اطلاعات تاریخی در خارج از کشور فراهم آورد. و از سوی دیگر نهادهای متعدد با اهداف گوناگون در داخل و خارج کشور ایجاد شد و به جمع‌آوری و نشر سرگذشت نامه‌ها مبادرت ورزیدند. (رسولی پور، مرتضی)

شیوه پژوهش در تاریخ شفاهی

پژوهشگری که درباره تاریخ معاصر کار می‌کند ناگزیر به مصاحبه و گفتگو با رهبران، دست‌اندرکاران و گردانندگان تاریخ معاصر می‌باشد. (ملائی توانی ص ۹۱، ۱۳۸۶).

و ابراز مطالعه آن مصاحبه است و مخاطبین اصلی این تاریخ‌نگاری انسان‌ها می‌باشند. تاریخ شفاهی با انسان‌ها و روایت‌هایی سروکار دارد که در بطن حوادث و وقایع شرکت مستقیم داشته‌اند و در واقع تاریخ زنده را به تصویر می‌کشند. محقق تاریخ شفاهی برای دستیابی به پاسخ‌های دقیق و مناسب، سؤالات خود را با

دقت مطرح می‌کند و سعی می‌کند که خاطرات افراد را درباره حوادثی که شاهد آن بوده‌اند بازسازی و احیا کند. هر چند محققان تاریخ شفاهی در بررسی‌های خود روش یکسانی را در پیش نمی‌گیرند و عوامل مختلفی در این انتخاب دخالت دارند. و با توجه به موضوع پژوهش شیوه کار هم متفاوت خواهد بود.

تعیین موضوع پژوهشی نکته‌ی مهم در این زمینه می‌باشد و پژوهشگر پس از انتخاب موضوع مهم‌ترین منابع اطلاعاتی مانند روزنامه‌ها و اخبار و منابع آرشیوی را بررسی و مطالعه نموده و پس از جلب رضایت و موافقت مصاحبه‌شوندگان به مصاحبه می‌پردازد و مصاحبه‌گر و مصاحبه‌شونده هر دو سهم تعیین‌کننده دارند.

نکته قابل توجه در این میان می‌باشد که مصاحبه‌شوندگان تاریخ شفاهی، نماینده یک جامعه آماری خاصی نیستند بلکه برای به تصویر کشیدن و زنده نمودن بخش‌هایی از حوادث تاریخی که خود شاهد و ناظر وقوع آنها بوده‌اند انتخاب شده‌اند. و در این میان مطالبی ارائه می‌گردد که در هیچ منبع دیگری یافت نمی‌شود. این اطلاعات تازه و بکر می‌باشند. برای دستیابی به اطلاعات مفید و دقیق در تاریخ شفاهی محقق باید متوجه باشد که اطلاعات به‌دست‌آمده تکراری نباشد و ثانیاً این اطلاعات موردنیاز جامعه تحقیقاتی باشد. بنابراین برای کسب مطالب موردنیاز لازم است که شخصیت‌ها و افرادی مناسب را برای مصاحبه انتخاب نماید و همچنین خود محقق بر موضوع مصاحبه تسلط کافی داشته باشد. و سعی نماید که با طرح سؤالات بجا و سنجیده خاطرات قدیمی و کهن را در دل و ذهن مصاحبه‌شونده احیا نموده و او را برای ارائه توضیحات بیشتر تشویق و ترغیب می‌کند.

لازم به ذکر است که داده‌های تاریخی زمانی به ماهیت علمی تاریخی کمک می‌کنند که مورخ را در پاسخگویی به پرسش‌هایی که پاسخ آنها را نمی‌داند یاری کنند؛ از این منظر داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها، به دلیل زنده‌بودن و پویایی بهره بیشتری را نصیب محقق تاریخ می‌کند.

استفاده از تاریخ شفاهی برای شناخت گذشته متأثر از برداشتهای متفاوت افراد و گروه‌های مختلف در هر دور، تاریخی می‌باشد. و در هر دوره‌ای در کنار منابع مکتوب موجود، استنباط‌های عمومی و متفاوت افراد از جریان حوادث به‌صورت شفاهی و سینه‌به‌سینه به عصر بعد منتقل می‌گردد.

جایگاه تاریخ شفاهی

تاریخ شفاهی در تکمیل و تکامل سنت قدیم گام برداشته است. و پس از جنگ جهانی دوم آغاز به پیشرفت کرد. این پیشرفت تا اندازه‌ای مرهون رایج شدن ضبط صوت‌های همراه بود و این فناوری جدید انجام مصاحبه را در هر مکانی میسر ساخت و محدودیت‌های گذشته را از بین برد.

مهر و موم‌های پس از جنگ مورخان به اسناد شفاهی توجه بیشتری معطوف داشتند. در این جنگ چون اکثریت مردم جهان درگیر بودند و هر فردی خود خاطراتی از آن دوران تلخ در سینه داشت این امر باعث رنسانسی در تاریخ‌نگاری گردید. تاریخ شفاهی از همان ابتدا در کنار بهره‌گیری از گفتگو با سیاستمداران و نخبگان، از طبقات پائین اجتماع و عامه‌ی مردم و افراد بی‌سواد نیز بهره برد و به لایه‌های مختلف اجتماع نفوذ کرد.

و به این ترتیب دریچه‌ای تازه‌ای در تاریخ‌نگاری به روی مورخ گشود شد.

« دلیل اهمیت تاریخ شفاهی این است که در سطوح متعددی تازگی دارد. نه تنها نوع غیر معمول از شواهد را می‌شناساند که منابع مختلفی را نیز می‌گشاید، بخش‌های مختلف حوزه تاریخی را دسترس پذیر می‌سازد و غالباً زوایای جدیدی را از تفسیر مطرح می‌کند همانند بسیاری دیگر از ابداعات تاریخ‌نگاری، تاریخ شفاهی در نتیجه پیشرفت‌های فنی به ویژه میکروفن و ضبط صوت، اهمیت یافت. این وسایل مصاحبه یا منبع خبر را برای پژوهشگر میسر ساختند» (استنفورد، ۱۳۸۴، ص ۳۶۶).

تاریخ شفاهی راهکاری برای دستیابی به اطلاعات لازم جهت بازسازی گذشته می‌باشد. این شیوه تاریخ‌نگاری اگرچه حیاتی نه‌چندان طولانی دارد اما در معرفی گذشته کارایی فراوانی دارد و این شیوه بعد از چند دهه مورد توجه مورخان قرار گرفت و مورخان در مورد مطالعه جوامع بی‌سواد شدیداً متکی به منابع شفاهی بوده‌اند. چراکه بسیاری از مطالب و دستاوردهای انسانی سینه‌به‌سینه نقل شده است.

کارکردهای تاریخ شفاهی

تاریخ شفاهی که در دهه‌های اخیر مورد توجه مورخان و تاریخ‌پژوهان قرار گرفته است کارکردها و ویژگی‌هایی دارد که بدین قرارند:

۱- پیوند با تاریخ معاصر: حیطةی عمل تاریخ‌نگاری شفاهی، تاریخ معاصر است و طبیعی است راهی برای گفتگو با کسانی که در حوادث تاریخی دور حضور داشته‌اند وجود ندارد و بر همین اساس برخی نظریه‌پردازان، تاریخ‌نگاری شفاهی را ابزاری حیاتی برای فهم ما از گذشته‌های نزدیک شمرده‌اند. (الویری، محسن ۱۳۸۵، ص ۱۰)

۲- آسان کردن فهم تاریخ: پرهیز از شیوه‌های معمول تاریخ‌نگاری و بیان روان و ساده تاریخ در تاریخ‌نگاری شفاهی، فهم آسان تاریخ را در پی داشته و علاقه‌ی افراد را به مطالعه تاریخ افزایش می‌دهد.

۳- تاریخ شفاهی مانع از بین رفتن خاطرات و تجربیات شخصی می‌گردد. مصاحبه‌شوندگان با بازگویی خاطرات و یادآوری حوادثی که خود در متن آن حضور داشته‌اند: باعث پیوند گذشته به حال می‌گردند و با ارائه تجربه‌های تلخ و شیرین عبرت و تذکری برای نسل آینده خواهد بود.

۴- محاسبه اصولی و استاندارد در تاریخ شفاهی، زوایای پنهان حوادث تاریخی را آشکار می‌سازد و علت وقوع حوادث را در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد.

۵- تاریخ شفاهی به پژوهشگر کمک می‌کند تا تصویری زنده و پویا از وقایع تاریخی که مبتنی بر تجارت مستقیم و غیرمستقیم مصاحبه‌شوندگان است ارائه دهد.

۶- در تاریخ شفاهی قضاوت و داوری وجود ندارد و مخاطب خود مسائل را تحلیل می‌کند. (آذری خاکستری، غلامرضا ص ۶۸).

مسائل اساسی در تاریخ شفاهی

تاریخ شفاهی از بسیاری جهات ارزشمند است اما وجود برخی از مسائل سبب می‌شود تا پژوهش‌های تاریخ شفاهی جایگاه واقعی و حقیقی خود را نداشته باشند. تاریخ شفاهی همانند تاریخ‌نگاری بیان رویدادهای گذشته و زندگی گذشتگان در حال است. و خاطره گو خواهندخواه در بازسازی و یادآوری چنین رویدادهایی تحت تأثیر متعلقات و تمایلات قلبی، احساسات و قضاوت‌های حال خود قرار می‌گیرد. (کمری، علیرضا ۱۳۸۳، ص)

برخی از پژوهش‌های انجام‌گرفته در تاریخ شفاهی با جهت‌گیری خاصی تهیه و تدوین شده‌اند که این عامل ارزش علمی آن را از بین می‌برد. کارنامه تاریخ شفاهی ایران چندان روشن نیست، دخل و تصرف در مصاحبه‌ها و آثار منتشرشده کاملاً مشخص است و به جرأت می‌توان گفت در داخل ایران کار قابل‌توجهی انجام‌نشده است و باوجوداینکه جامعه ایران قابلیت انجام مصاحبه در موضوعات متنوع در تاریخ شفاهی را داراست. از دیگر مسائل اساسی در تدوین تاریخ شفاهی جنبه اغراق‌آمیز بودن تعدادی از گفته‌های مصاحبه‌شونده‌ها می‌باشد که به‌عنوان یک مشکل پیش روی محققان تاریخ شفاهی می‌باشد. (آذری خاکستری، سال دهم ص ۶۸).

خاطراتی که به‌صورت روزانه و یا بلافاصله پس از وقوع رخداد نگاشته یا گفته می‌شوند، نسبت به خاطراتی که مدت‌ها بعد به مدد حافظه و بنا به‌ضرورت به یاد آورده می‌شوند دقت و صحت بیشتری دارند لذا برای سنجش اعتبار این‌گونه خاطرات باید آنها را با اسناد و منابع معتبر مقابله کرد. خاطرات رسمی یا خاطرات نخبگان سیاسی حاضر در صحنه به‌طور طبیعی، با جانب‌داری‌ها، ملاحظاتی و کتمان زیادی همراه است و در آنها موضع‌گیری‌ها و قضاوت‌های خاصی موج می‌زند. ارزش این نوع خاطرات به میزان اعتراف‌ها، صراحت لهجه، بی‌باکی در بیان حقایق و شجاعت خاطره گو بستگی دارد.

در هر صورت، خاطره گویی یا تاریخ شفاهی همچون همه‌ی انواع تحقیقات علوم انسانی نمی‌تواند کاملاً بی‌طرفانه و فارغ از ارزش‌ها باشد. (ملائی توانی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۸)

منابع

- ۱- آذری خاکستری، غلامرضا، در مسائل اساسی در تاریخ شفاهی ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی سال دهم، شماره ۶۳، ص ۶۸.
- ۲- استنفورد، مایکل، درآمدی بر تاریخ پژوهی (مسعود صادقی، مترجم) تهران؛ دانشگاه امام صادق و سمت
- ۳- الویری، محسن، درآمدی بر مفهوم، فرایند و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری شفاهی - نامه تاریخ‌پژوهان سال دوم، شماره ۶ تابستان ۸۵ ص ۶.
- ۴- رسولی پور، مرتضی « مروری بر تاریخ‌نگاری معاصر و لزوم توجه به تاریخ شفاهی - پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال دهم شماره ۶۳ ص ۱۲۲.»
- ۵- صدقی، ناصر، هوشمند نهند، مهدی (۱۳۹۳، زمستان) جایگاه تاریخ شفاهی و اسطوره‌ها در تاریخ‌نگاری رشیدالدین فضل‌ا... (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ص ۱۰۶).
- ۶- کمری، علیرضا (۱۳۸۳) با یاد و خاطره: درآمدی بر خاطره‌نویسی و خاطره نگاشته‌های پارسی در تاریخ ایران حوزه‌ی هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۷- ملائی توان، علیرضا، چشم‌اندازهای نو در تاریخ شفاهی ایران با تأکید بر تاریخ‌نگاری شفاهی دو فصلنامه علمی - پژوهش تاریخ نگری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء، سال بیستم، دوره جدید شماره ۵، پیاپی ۸۴، بهار و تابستان ۱۳۸۹ ص ۱۴۸.
- ۸- ملائی توان - درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ. تهران، نشر نی، ۱۳۸۶
- ۹- نورایی مرتضی، مقایسه تحلیلی خاطره نگاری با تاریخ شفاهی - پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی - سال دهم، شماره ۶۳ ص ۱۷۲